

HANS
KÜNG

HET
JODENDOM

WEZEN, GESCHIEDENIS EN TOEKOMST

Hans Küng

HET JODENDOM

Wezen, geschiedenis en toekomst

Uitgeverij
Ten Have

INHOUD

Wat dit boek wil	17
Eerste hoofddeel	
Het nog actuele verleden	27
A. OORSPRONG	29
I. Abraham – de stamvader van drie wereldgodsdiensten	31
1. EEN KLEINE WERELDHISTORISCHE BESCHOUWING	31
2. WAT WETEN WE VAN ABRAHAM?	34
3. DE VADER VAN HET GELOOF	37
4. DE STRIJD ROND DE ABRAHAMITISCHE ERFENIS	39
5. NOODZAAK VAN EEN ‘TRIALOOG’ VAN JODEN, CHRISTENEN EN MOSLIMS	43
II. Problemen van het begin	48
1. HET RAADSEL JODENDOM	48
2. DOOR SAGEN OMGEVEN OORSPRONGEN	51
3. HOE OMGAAN MET DE BRONNEN?	53
4. VOOR EEN GEÏNTEGREERDE GESCHIEDSCHRIJVING	55
5. HET SUCCES VAN HET MONOTHEÏSME	57
6. ADAM EN HET UNIVERSALISME VAN DE HEBREEUWSE BIJBEL	60
7. HET VERBOND MET NOACH: MENSHEIDSVERBOND EN MENSHEIDSETHOS	62
8. GELOOF IN GOD BETEKENT OMVERWERPING VAN DE GODEN	64
B. CENTRUM	67
I. De centrale structurelementen	69
1. EXODUS: VOLK EN UITVERKIEZING	69
2. SINAI: VERBOND EN WET	72
3. KANAËN: LAND EN BELOFTE	77

II. De centrale hoofdfiguur	80
1. WIE WAS MOZES?	80
2. MOZES' RELIGIEUZE PROFIEL	81
3. MOZES IN DE SPIEGEL VAN JODENDOM, CHRISTENDOM, ISLAM	83
4. BLIJVENDE GELOOFSSUBSTANTIE EN VERANDERENDE PARADIGMA'S	87
C. GESCHIEDENIS	89
I. Het stammenparadigma in de tijd vóór de staat	91
1. DE INBEZITNEMING VAN HET LAND – DRIE RECONSTRUCTIEPOGINGEN	92
2. POGING TOT EEN GEÏNTEGREERDE VISIE	94
3. HET CONSTATE CENTRUM	96
4. STRUCTUUR VAN HET VÓÓR-STAATKUNDIG PARADIGMA	98
II. Het rijksparadigma in de monarchale tijd	101
1. CRISIS EN PARADIGMAVERANDERING	101
2. DE BAANBREKENDE PRESTATIES VAN DAVID ALS KONING	104
3. DAVIDS RIJK – TOT OP HEDEN HET PARADIGMATISCH IDEAAAL	106
4. DAVID IN DE SPIEGEL VAN JODENDOM, CHRISTENDOM EN ISLAM	109
5. SALOMO'S TWEE GEZICHTEN EN DE SCHEIDING VAN HET RIJK	114
6. HET UNIEKE VAN DE PROFETIE	118
7. DE PROFEET IN OPPOSITIE TEGEN PRIESTER EN KONING	122
8. DE DOMESTICATIE VAN HET PROFETISCHE IN JODENDOM, CHRISTENDOM EN ISLAM	123
9. VAN DE SCHEIDING NAAR DE ONDERGANG VAN HET RIJK	126
III. Het theocratieparadigma in het na-exilische jodendom	132
1. TIJD VAN BALLINGSCHAP EN NIEUWE HOOP	132
2. NA-EXILISCHE CONSOLIDATIE: TEMPEL EN WET	136
3. HET NIEUWE JOODSE PARADIGMA: DE THEOCRATISCHE GEMEENTE	141
4. HET ONTSTAAN VAN DE JOODSE RELIGIE VAN HET BOEK	144
5. HET UITDOVEN VAN DE PROFETIE – EN DE GEVOLGEN TOT OP HEDEN	146

6.	DE HELLENISTISCHE WERELDCULTUUR: HET TIJDPERK VAN DE WIJZEN	150
7.	CRISIS VAN DE THEOCRATIE: VAN DE REVOLUTIE NAAR DE 'KERKELIJKE STAAT'	153
8.	DE APOCALYPTICI ALS WAARSCHUWERS EN DUIDERS VAN DE TIJD	159
9.	DE ONDERGANG VAN JERUZALEM EN HET EINDE VAN DE THEOCRATIE	161
IV.	Het rabbijns-synagogaal paradigma van de Middeleeuwen	166
1.	DE NIEUWE FARIZEÏSCH-RABBIJNSE LEVENSVORM	166
2.	HET ONTSTAAN VAN DE ORTHOPRAXIE: MISJNA EN TALMOED	172
3.	JODENDOM ALS THORA-RELIGIE: LEVEN IN DE DIASPORA	177
4.	JOODSE ZELFAFZONDERING EN VOORCHRISTELIJK ANTI-JUDAÏSME	185
5.	JOODSE MIDDELEEUWEN EN BEGINSTADIUM VAN HET CHRISTELIJK ANTI-JUDAÏSME	188
6.	HET MOORSE SPANJE: WAT JODEN EN MOSLIMS VERBINDT	195
7.	NIET TE VERGETEN: HET SUCCESVERHAAL VAN DE JODEN	199
8.	CHRISTELIJKE JODENVERVOLGINGEN EN HUN 'REDENEN'	204
9.	WAAROM GEEN JOODSE REFORMATIE?	211
V.	Het assimilatieparadigma van de moderniteit	216
1.	DE KABBALA – GEEN NIEUW PARADIGMA	216
2.	OOK LUTHER TEGEN DE JODEN	222
3.	DE ANTI-JOODSE PAUSEN VAN DE CONTRAREFORMATIE	226
4.	HET JODENDOM OP DE DREMPEL VAN DE MODERNITEIT	229
5.	DE ZAAK SPINOZA EN MODERN GODSVERSTAAN	233
6.	DE EERSTE MODERNE JOOD: MOSES MENDELSSOHN	238
7.	MENSENRECHTEN OOK VOOR JODEN	243
8.	IDENTITEITSCRISIS EN PARADIGMAVERANDERING: LIBERAAL JODENDOM	248
9.	GELIJKTIJDIGHEID VAN CONCURRERENDE PARADIGMA'S	253

Tweede hoofddeel	
De uitdagingen van vandaag	261
A. VAN DE HOLOCAUST NAAR DE STAAT ISRAËL	263
I. Een verleden dat niet voorbij wil gaan	265
1. IN DE STRIJD VAN DE HISTORICI	266
2. HOE OMGAAN MET DE HOLOCAUST?	270
3. NATIONALISME EN RACISME – EEN EXPLOSIEF MENGSEL	272
4. EEN NEDERLAAG VAN DE EUROPESE VERLICHTING	276
5. DE SCHULDIGEN BENOEMEN: DE ELITES EN DE MASSA'S	278
6. HET FATALE ANTISEMITISME VAN EEN KATHOLIEK: ADOLF HITLER	283
II. De verdringing van de schuld	288
1. WAT WAS ER GEBEURD ALS...?	288
2. NIET MEER DAN DENKBEELDIGE SPECULATIES?	290
3. PROTESTANTEN DIE NIET PROTESTEERDEN: DUITSE CHRISTENEN	292
4. BINNENKERKELIJKE OPPOSITIE EN SCHULDBELIJDENIS	295
5. EEN PAUS DIE ZWEEG: PIUS XII	298
6. VATICANSE DIPLOMATIE EN JOHANNES XXIII	305
7. EEN EPISCOPAAT DAT CAPITULEERDE: DE DUITSE BISSCHOPPEN	309
8. EEN KERK DIE VERDRONG: DE KERK VAN POLEN	315
9. GEEN NATIE ONSCHULDIG: ZWITSERLAND, DE VS?	322
10. STRATEGIE VAN DE STREEP ERONDER?	325
III. De terugkeer naar Israël	332
1. IN PLAATS VAN ASSIMILATIE ZIONISME: LEON PINSKER	333
2. EEN JOODSE STAAT: THEODOR HERZL	335
3. OP WEG NAAR STAATSTICHTING: CHAIM WEIZMANN	338
4. GEEN LAND ZONDER VOLK: HET PALESTIJNSE PROBLEEM	342
5. DE STAAT ISRAËL: DAVID BEN GOERION	347
6. VIJF OORLOGEN – EN GEEN VREDE	351

B.	DE STRIJD TUSSEN JODEN EN CHRISTENEN	361
I.	Jezus in de joods-christelijke dialoog nu	363
1.	HET JOOD-ZIJN VAN JEZUS EN HET JOODSE ONDERZOEK	363
2.	HOE ZOU DE DIALOOG OVER JEZUS MOETEN INZETTEN?	366
3.	WAT KUNNEN WE VAN JEZUS WETEN?	369
4.	HET CHRISTENDOM EEN JOODSE – EEN EIGEN RELIGIE	371
II.	Wie was Jezus?	376
1.	EEN POLITIEK REVOLUTIONAIR?	376
2.	EEN MONASTIEK ASCEET?	379
3.	EEN VROME FARIZEEËR?	381
4.	GEEN GEBRUIKELIJKE SCHOOLTWISTEN MAAR CONFRONTATIE EN CONFLICT	386
5.	IN WIENS NAAM?	388
6.	WIE IS SCHULDIG AAN DE DOOD VAN JEZUS?	391
III.	Het geloof in Jezus als de Messias?	396
1.	OPWEKKING UIT DE DODEN – ONJOODS?	396
2.	RADICALISERING VAN HET GELOOF IN DE GOD VAN ISRAËL	402
3.	EEN GELOOFSBESLISSING	404
4.	WAT JODEN EN CHRISTENEN BLIJVEND GEMEEN HEBBEN	405
IV.	De geschiedenis van een vervreemding	408
1.	WAT CHRISTENEN EN JODEN VAN MEET AF AAN ONDERSCHIEDT	408
2.	DE HELLENISTISCHE JODEN-CHRISTENEN	410
3.	HOE KWAM HET TOT DE BREUK TUSSEN CHRISTENEN EN JODEN?	413
4.	ANTI-JUDAÏSME IN HET NIEUWE TESTAMENT	415
5.	DE EXCOMMUNICATIE VAN DE CHRISTENEN	416
V.	Een eerste christelijke paradigmaverandering: van het joden- naar het heiden-christendom	422
1.	DE OMSTREDEN PAULUS	422
2.	DE CONGENIALE TRANSFORMATIE	425
3.	EEN UNIVERSELE MENSHEIDSRELIGIE	430

VI. Christelijke zelfkritiek in het licht van het jodendom	435
1. CHRISTELIJKE ZELFKRITIEK	435
2. WAT BETEKENT: GOD HEEFT EEN ZOON?	438
3. WAT BETEKENT MENSWORDING?	442
4. TRINITEIT – EEN ONOVERWINNELIJKE HINDERNIS?	446
5. HEEFT GOD HET OFFER NODIG VAN ZIJN EIGEN ZOON?	448
VII. Joodse zelfkritiek in het licht van de Bergrede?	453
1. BEREIDHEID TOT VERGEVING?	454
2. AFZIEN VAN RECHT EN MACHT?	459
C. DE OVERWINNING VAN DE MODERNITEIT	465
I. Wegen uit de identiteitscrisis	467
1. CRISIS EN VERNIEUWING	467
2. ANGSTEN ROND CONTINUÏTEIT EN IDENTITEIT	469
3. JOOD-ZIJN ZONDER RELIGIE	471
4. DE RELIGIEUZE JOOD: ABRAHAM HESCHEL	472
5. TEGENVRAGEN	478
II. Religieuze basisopties van de toekomst?	481
1. KLASSIEKE ORTHODOXIE (SAMSON R. HIRSCH)	481
2. VERLICHTE ORTHODOXIE: JOSEPH B. SOLOVEITCHIK	484
3. TEGENVRAGEN OVER OPENBARING EN WET	487
4. RATIONALISTISCH LIBERAAL JODENDOM (ABRAHAM GEIGER)	491
5. TRADITIE EN HERVORMING IN CONFLICT: LOUIS JACOBS	493
6. CONSERVATISME ALS MIDDENWEG (ZACHARIAS FRANKEL)	499
7. RECONSTRUCTIE VAN HET JODENDOM: MORDECAI M. KAPLAN	501
8. HEEFT HET JODENDOM ZIJN 'WEZEN' VERLOREN?	506
9. EEN TWISTGESPREK	509

Derde hoofddeel	
Mogelijkheden voor de toekomst	511
A. JODENDOM IN DE POSTMODERNITEIT	513
I. De opkomst van de postmoderniteit	515
1. WAT BETEKENT POSTMODERNITEIT?	515
2. TOEKOMSTKANSEN VOOR RELIGIE	517
3. BEVRIJDENDE TRANSFORMATIE VAN DE RELIGIE: MARTIN BUBER	519
II. Het jodendom in de postmoderniteit	527
1. TUSSEN TOTALE AFWENDING EN TOTALE VERSMELTING	527
2. EEN NIEUWE BASISCONSENSUS?	529
3. DE ONOPGEEFBARE CONSTANTEN VAN HET JODENDOM	532
4. TOEKOMST ZONDER EENHEIDSMODEL	534
B. LEVENSCONFLICTEN EN DE TOEKOMST VAN DE WET	539
I. Ambivalentie van de wet	541
1. DE WET ALS BEVRIJDING: DAVID HARTMAN	541
2. DE WET ALS BELASTING: MOEILIKHEDEN VAN HET GELEEFDE LEVEN	543
3. GEVANGENE VAN DE EIGEN ONFEILBAARHEIDSDOCTRINE?	546
4. UITWEGEN: HERINTERPRETEREN OF SIMPEL NEGEREN	548
5. EEN UITZICHTSLOOS CONFLICT? HET GEVAL VAN EEN MAMZER	550
II. Omwille van God?	553
1. VOOR WIE ZIJN DE GEBODEN ER? JESHAJAHU LEIBOWITZ	553
2. TESTCASE – DE POSITIE VAN DE VROUW: JUDITH PLASKOW	555
3. WET EN VRIJHEID VERENIGBAAR? EUGENE B. BOROWITZ	558
4. FUNDAMENTEEL BLIJFT HET VERBOND	561
5. WELK WETSVERSTAAN IN DE TOEKOMST? EEN VRAAG VOOR JODEN EN CHRISTENEN	562

III. Omwille van de mens	566
1. WAT IS DE HOOGSTE NORM?	566
2. DE RABBI VAN TOEN EN DE RABBI VAN NU	568
3. PAULUS TEGEN DE WET?	571
4. HEEFT DE WET AFGEDAAN?	573
5. DE THORA BLIJFT GELDEN	575
6. VRIJHEID VAN DE HALACHA	577
7. LIEFDE ALS VERVULLING VAN DE WET	582
IV. De toekomst van het volk van God	584
1. DE BLIJVENDE BELOFTE	584
2. WAT GEBEURT ER MET ISRAËL?	589
3. CONSEQUENTIES VOOR DE VERHOUDING VAN ISRAËL EN KERK	590
4. HOE NU OMGAAN MET SABBAT EN ZONDAG?	593
C. JODEN, MOSLIMS EN DE TOEKOMST VAN DE STAAT ISRAËL	601
I. Het grote ideaal	603
1. STAAT VAN DE JODEN – SIGNAAL VOOR EEN PARADIGMAVERANDERING	603
2. ISRAËL – EEN RELIGIEUZE OF POLITIEKE GROOTHEID?	605
3. RELIGIEUS PLURALISME OF STAATSGODSDIENST IN DE JOODSE STAAT?	608
4. WIE IS EIGENLIJK EEN JOOD?	611
II. Het tragische conflict	615
1. STRIJD VAN TWEE VOLKEN OM EEN LAND – EN GEEN INZICHT?	616
2. VOLHOUDEN – ZICH TERUGTREKKEN – VERDRINGEN?	620
3. DEMOCRATISCHE SAMENLEVING OF NATIONALE VEILIGHEIDSSTAAT?	623
4. GEVAAR VOOR MENSENRECHTEN EN VREDE	625
5. HET DILEMMA VAN DE ARABIËREN: ISRAËL OFWEL ONJOODS OFWEL ONDEMOCRATISCH	628
6. DE INTIFADA EN DE PALESTIJNSE STAAT	631
7. GELOOF IN DE NATIE IN PLAATS VAN GELOOF IN GOD?	636

III. Op weg naar vrede	639
1. KANSLOZE EXTREME POSITIES	639
2. LAND VOOR VREDE?	643
3. BIJBELSE ARGUMENTEN VOOR STAATSGRENZEN?	647
4. VOOR CHRISTENEN: KRITISCHE SOLIDARITEIT	651
IV. Een reëel-utopisch visioen van vrede	655
1. WAT ER VAN ISRAËL TERECHT KAN KOMEN	655
2. EN JERUZALEM?	657
3. TWEE VLAGGEN BOVEN DE ‘STAD VAN VREDE’?	662
4. WEDEROPBOUW VAN DE TEMPEL?	666
5. DE ROTSKOEPEL – TEKEN VAN EENHEID VAN ABRAHAMITISCHE OECUMENE?	668
6. SAMEN BIDDEN?	670
D. DE HOLOCAUST EN DE TOEKOMST VAN HET SPREKEN OVER GOD	675
I. De Holocaust in joodse theologie	677
1. FIXATIE OP DE HOLOCAUST?	677
2. DE HOLOCAUST – EEN NIEUWE SINAI?	679
3. DE HOLOCAUST ALS ANTI-SINAI VAN DE MODERNITEIT	681
4. DE CONSEQUENTIES: OVERWINNING VAN HET NIHILISME	684
II. Het godsverstaan na Auschwitz	687
1. STAAT GOD MACHTELOOS TEGENOVER HET LIJDEN?	687
2. SCHEPPING VAN DE WERELD – ZELFBEGRENZING VAN GOD?	689
3. GEEN GOD ZONDER MEDELIJDEN, OOK GEEN MEELIJWEKKENDE GOD, MAAR EEN MEDE-LIJDENDE GOD	693
4. EEN GEKRUISIGDE GOD?	694
5. ANTWOORD OP DE THEODICEEVRAAG	698
6. ZINLOOS LEED NIET THEORETISCH VERSTAAN, MAAR VERTROUWEND DOORSTAAN	700
7. EEN DERDE WEG	703

EPILOOG

Geen nieuwe wereldorde zonder een nieuw wereldethos	709
DE DERDE KANS VOOR EEN POSTMODERNE WERELDORDE	710
LAND VOOR VREDE!	712
WAT WE UIT DE GOLFOORLOG KUNNEN LEREN	715
POSTULAAT 1: GEEN OVERLEVEN VAN DE WERELD ZONDER MONDIAAL ETHOS	718
POSTULAAT 2: GEEN WERELDVREDE ZONDER GODSDIENSTVREDE	720
POSTULAAT 3: GEEN GODSDIENSTVREDE ZONDER RELIGIEUZE DIALOOG	723
VOORWAARDEN VOOR VREDE IN HET MIDDEN-OOSTEN	731

NAWOORD BIJ DE NEDERLANDSE UITGAVE 2011

Vrede voor Israël	735
--------------------------	-----

BIJLAGEN

Noten	741
Lexicon	833
Afkortingen	834
Register van personen	836
Register van zaken	854

Eerste hoofddeel

Het nog actuele verleden

A. OORSPRONG

I. ABRAHAM – DE STAMVADER VAN DRIE WERELDGODSDIENSTEN

Laten we even pauzeren. Loopt de mensheid niet voortdurend het gevaar om zichzelf te belangrijk te vinden – met al haar twisten, conflicten en oorlogen? Zou er in het heelal werkelijk iets veranderen als de mensheid zichzelf zou vernietigen – op onze onbetekenende planeet aan de rand van honderden miljoenen melkwegstelsels? Zoals de mensheid ooit ontstaan is, zo kan ze ook weer vergaan...

1. Een kleine wereldhistorische beschouwing

We moeten allereerst beseffen dat de wereld volgens veel onderzoekers al minstens 13 miljard jaar bestaat. Menselijke wezens zijn er waarschijnlijk al sinds 1,5 miljoen jaar op onze planeet, dat wil zeggen **oermensen**, uit het dierenrijk door mutatie en selectie ontstane wezens die rechtop lopen (*homo erectus*). Maar liefst 99,9 procent van de geschiedenis van de mensheid is dus oergeschiedenis: een geschiedenis zonder schrift, zonder naam van een volk of religie, of van een politiek of religieus leider.

Ten tweede moeten we ons realiseren dat de wereld sinds 200.000 jaar, sinds het paleolithicum, de **homo sapiens** kent – zoals de mens van nu zich vol trots noemt – de *homo sapiens* die, van het dier onderscheiden door zijn ik-bewustzijn, in de steentijd werktuigen en wapens uitvond, het vuur leerde beheersen en de door roofdieren bezette holen veroverde; de *homo sapiens*, die toen al zijn doden begroef, offers bracht en magisch-religieus gemotiveerde rotstekeningen, reliëfs en vrijstaande sculpturen wist te vervaardigen.

Ten derde moet ons duidelijk zijn dat er pas nauwelijks 10.000 jaar geleden, vanaf de grote omwenteling van het neolithicum, naast jagers, vissers en verzamelaars ook steeds meer in nederzettingen wonende **akkerbouwers en veetelers** kwamen. Mensen die op hun vaste woonplaatsen dorpsculturen ontwikkelden – met belangrijke sociale gevolgen: het streven naar grondbezit en privé-eigendom komt op, er kunnen 'rechtvaardige oorlogen' worden gevoerd; de heerschappij van weinigen

over velen krijgt vorm. Uit het natuurlandschap ontstaat nu cultuurlandschap, en uit dorpen ontstaan steden. De oudste thans bekende stad van de wereld is (met Catal Huyük in Klein-Azië) op oerbijbelse bodem te vinden: Jericho in het Jordaandal, waarvan de stadsmuur met radiografisch koolstofonderzoek gedateerd is op het jaar 6800 vóór Christus.¹

En ten vierde moeten we ons realiseren dat pas sinds circa 5000 jaar, sinds de overgang van de vierde naar de derde eeuw vóór Christus, er **vroeg-historische grote culturen en grote godsdiensten** zijn. De **eerste** daarvan komt al in 3500 vóór Christus tot ontwikkeling in het zuidelijk **tweestromenland**, in de waterlandschappen van Eufraat en Tigris, in de tempelsteden van Sumer, waar de mensheid niet alleen de uitvindingen van het wiel, van de pottenbakkersschijf, van de wagen en van het oudste rekenstelsel (voor de tempeleconomie en de opstelling van een godenorde in het kosmisch systeem) aan te danken heeft, maar vooral ook de uitvinding van het schrift; eerst een op kleitabletjes ingekrast beeldschrift, dan een spijker- en ten slotte een lettergreepschrift.²

En daarmee eindigt de schriftloze 'prehistorie', die we alleen indirect (door middel van stomme stenen, scherven, werktuigen, muren en graven) tot spreken kunnen brengen. Vanaf hier begint de beschreven 'historie', die via haar literaire documenten zelf tot ons kan spreken. Vanaf hier begint de eigenlijke '**historische' tijd van de mensheid**. Steeds meer volken, religies en historische personen treden nu uit het vroeg- en prehistorische duister het felle licht van de geschiedenis binnen, waarin niet alleen bestuurs- en handelsgegevens, maar later ook mythen en sagen worden opgeschreven.

Na 3000 vóór Christus komt er in het **Nijldal** een **tweede** grote cultuur tot ontwikkeling, onder invloed van het tweestromenland. Bijna tegelijkertijd wordt hier een schrift uitgevonden. Akkerbouw was hier alleen mogelijk met behulp van kunstmatige bevoeiing, dat wil zeggen door samenwerking, planning en organisatie, wat leidde tot een gecentraliseerd beheer (met een ambtenaren- en priesterstand) en de vorming van een staat. Na de grote culturen bij Eufraat en Tigris ontstaat er ten slotte omstreeks 2500 vóór Christus nog een **derde** vroeg-historische grote cultuur in het **Indusdal** (de Induscultuur) en omstreeks 1500 een **vierde** in het Chinese **Huanghodal**, in het dal van de Gele Rivier (de Shangcultuur).³

Deze vier grote culturen en hun godsdiensten hadden een verschillend lot. Terwijl de Induscultuur door cultuur en religie van de immigrerende ariërs werd afgelost en de Chinese cultuur en godsdienst zich door heel wat periodebreuken en transformaties heen tot in de

twintigste eeuw konden handhaven, zonken de eerste twee culturen volkomen weg. Hun grootse relictten zijn in beroemde musea te vinden. Hoe indrukwekkend de getrapte hoge tempels in de laagvlakte van de Eufraat en Tigris ook waren (de latere ziggoerat van Babylon wordt ook in de Hebreeuwse Bijbel ter sprake gebracht). Al in de zevende eeuw vóór Christus zonk deze Mesopotamische (Babylonisch-Assyrisch-Chaldeeuwse) cultuur weg, waaraan we immers ook het eerste bericht over een ‘zondvloed’ te danken hebben, een van de ongetwijfeld vele catastrofe-achtige overstromingen in het hele gebied, die aan het latere bijbelse bericht ten grondslag lag zoals ook aan het paradijsverhaal (‘Eden’ is een Sumerisch woord). Tegen het einde van de vierde eeuw vóór Christus ging ook de op zichzelf staande Egyptische cultuur en religie ten onder. Ze ging op in het hellenisme en ten slotte in het Imperium Romanum.⁴

Een heel andere religie zou hier duur en toekomst hebben. Ze ontplooit zich op de smalle Syrisch-Palestijnse landbrug tussen Egypte en Mesopotamië, waar dikwijls om gevochten is. De daar wonende Semieten realiseerden al in de tweede helft van het tweede millennium de overgang van het lettergreepschrift naar het letterschrift: de overgang naar het Kanaänitisch-Fenicische 22-letteralfabet, dat later ook door de Grieken werd overgenomen. De oudste bewijzen hiervan zijn korte, in de rotsen van het Sinäiebergte ingekraste woorden, die afkomstig zijn van Semitische slaven van de farao in de koper- en malachietmijnen daar.

We hebben het over de religie van **Israël**. Israël, een doorgangslaan op het snijpunt van de grote machtsblokken en een relatief en verbaazingwekkend jong volk. Israël zag zijn bestaan niet zoals de volken van Egypte en Mesopotamië als een gegeven van oudsher. Het verbond zijn geschiedenis dus niet zoals andere met een mythische godengeschiedenis, maar bleef zich voortdurend bewust van zijn late ontstaan als volk.⁵ Het laat aan zijn eigen geschiedenis een lange oergeschiedenis voorafgaan, vanaf de schepping van de wereld tot aan de torenbouw in Babel,⁶ en een met sagencycli omschreven voorgeschiedenis van de patriarchen of aartsvaders.^{7,8}

We hebben het over de religie van Israël en – na veel transformaties – van het **jodendom**. Daarmee wordt de ontwikkeling beter te overzien! Uit het jodendom komt met het begin van de nieuwe (nu christelijke!) tijdsrekening zoals bekend het **christendom** voort, dat de religie van het Imperium Romanum en van de hele westerse wereld zou worden – eerst van Europa en daarna ook van de beide Amerikaanse continenten. Op

jodendom en christendom volgde ten slotte nog een andere religie, de laatste en jongste van de wereldgodsdiensten: de in Arabië gevestigde islam, die – na de instorting van het Imperium Romanum in het westen en door de verzwakking daarvan in het oosten – zijn onvergelykelijke zegetocht tot Marokko en Spanje en in het oosten tot in het tweestromenland, in het Indusdal en aan de grenzen van China kon beginnen.

Om een objectieve ingang tot deze drie religies te krijgen beginnen we met de vraag: wat hebben deze godsdiensten, die allemaal uit het Midden-Oosten stammen, gemeen? Het antwoord kan slechts luiden: ze delen één naam – die van Abraham.

2. Wat weten we van Abraham?

“Toen Abram negenennegentig jaar was, verscheen Jahwe hem en zei: “Ik ben **God** Almachtig (El Shaddai), richt uw schreden naar Mij en gedraag u onberispelijk. Ik wil mijn **verbond** met u sluiten en u zeer talrijk maken.” Toen boog Abram diep neer, en God sprak tot hem: “Dit is mijn verbond met u: u zult de vader worden van een menigte volken. U zult niet langer Abram heten; uw naam zal Abraham zijn, want Ik heb u vader gemaakt van vele volken. [...] Ik sluit mijn verbond met u en uw nakomelingen, generatie na generatie, een altijddurend verbond: Ik zal uw God zijn en **de God van uw nakomelingen**. Heel **Kanaän, het land** waar u nu als vreemdeling verblijft, zal Ik aan u en uw nakomelingen geven om het voor altijd te bezitten, en Ik zal hun God zijn. [...] U moet uw voorhuid besnijden: dat zal het teken zijn van mijn verbond met u.”⁹

In dit gesprek tussen God en de bijna honderd jaar oude Abraham – dat bijna parallel loopt met het gesprek met Abrahams vrouw Sara!¹⁰ – heeft de priestertheoloog, die in de tijd van de Babylonische ballingschap schrijft, alle beloften van de vaders kunstig tot een geheel verwerkt en het tot middelpunt van zijn geschiedenis van de aartsvaders gemaakt. De **fundamentele betekenis van Abraham** voor de geschiedenis, vroomheid en theologie van Israël en van het jodendom tot op de huidige dag wordt zo al in het eerste boek van de Hebreeuwse Bijbel indrukwekkend in het licht gesteld. De grondelementen van Israëlitisch geloof die we hier vinden:

- Het initiatief ligt bij God, met wie de mens noch één is, noch één wordt, maar ‘voor’ wie de mens moet handelen en aan wie hij zich ‘ge-

heel' moet onderwerpen: geen eenheidsmystiek, maar het tegenspel van God en mens bepaalt zo van begin af aan de abrahamitische religie.

- Tussen de machtige God en de uitverkoren mens wordt door God een eeuwig **verbond** gesticht, wat een relatie van wederkerigheid tussen God en mens impliceert, die bezegeld moet worden door het verbondsteken van de besnijdenis.

- De met het verbond gegeven dubbele belofte aan de nakomelingen van Abraham is dat ze een groot volk zullen vormen, dat **Gods volk** zal zijn; en ze krijgen het **beloofde land**, het land Kanaän, in bruikleen.

Abram dus – die richtinggevend een nieuwe naam krijgt (de latere interpretatie), 'Abraham', de 'vader van vele volken', is volgens de teksten van de Bijbel de enige oervader van het volk Israël. Maar wat gaat er schuil achter deze grote bijbelse gestalte? Wat weten we over Abraham als historische figuur?¹¹ Over hem persoonlijk weten we vrijwel niets wat zeker is. Een Abrahambiografie schrijven is onmogelijk. De **aartsvaderverhalen** van Genesis 11-35¹² – zijn onze enige bronnen. En die zijn juist geen biografie, geen geschiedschrijving in onze zin van het woord. Deze verhalen zijn, wat de drie aartsvaders betreft, een reeks van los verbonden korte verhalen met doubletten en tegenspraken. Goed beschouwd gaat het hier allereerst om mondeling overgeleverde **sagen**, die al circuleerden lang vóór ze op schrift werden gesteld.¹³ Sagen zijn echter geen sprookjes:¹⁴ ze hebben in de regel – heel summier, vereenvoudigd en geconcentreerd op een paar personen – een historische kern. Er is dan ook vandaag de dag geen enkele kritische exegeet meer die beweert dat Abraham, Isaak en Jakob onttroonde goden, zuiver mythische figuren of fictieve voorvaders van bepaalde groepen zouden zijn geweest. Er is immers geen stam of clan die zich op hen beroept. Niet in de laatste plaats vanwege hun gangbare West-Semitische persoonsnamen schijnt het hier om historische figuren te gaan, ook al zijn alle pogingen om deze figuren te dateren mislukt.

Door de aartsvaderverhalen heen schemeren echter de sociaal-culturele verhoudingen ('levenskader'), die we kennen van het Palestina uit de vijf eeuwen tussen 1900-1400 vóór Christus. Daarover zijn we enigermate op de hoogte door de vertelling van Sinuhe, een Egyptenaar die daar onder halfnomaden leefde (twintigste eeuw vóór Christus); door Egyptische verbanningsteksten, die rebellerende vorsten vervloekten (negentiende of achttiende eeuw); door de Mesopotamische teksten van Mari aan de midden-Eufraat (achttiende eeuw) en uit Nuzi bij Kirkoek (vijftiende of veertiende eeuw); en ten slotte door de in Amarna aan

de midden-Nijl gevonden brieven uit het staatsarchief van de farao's Amenhotep III en Amenofis IV Echnaton (veertiende eeuw). Vanwege Echnatons nieuwe geloof in één godheid belandde het Egyptische rijk in een diepe crisis.¹⁵

Maar – ook dit is waar: bij Abraham, zijn zoon en zijn kleinzoon gaat het niet, zoals soms wordt beweerd, om een drie generaties lange persoonlijke familiegeschiedenis. Daarvoor zijn de aangeduide religieus-politieke implicaties van de beloften, die hieraan kleven, te zwaarwegend. Daarvoor is ook de mondiaal-politieke horizon hier altijd meegegeven. Want het valt niet te miskennen dat de Abrahamgeschiedenis in het boek Genesis verbonden wordt met de **universele voorgeschiedenis van de mensheid in het algemeen**, die met de geschiedenis van de ‘torenbouw’ in Babel¹⁶ voorlopig wordt afgesloten. Volgens de bijbelse overlevering, die twee tradities tracht te combineren,¹⁷ is Abrahams familie uit de rijke Zuid-Mesopotamische handelsstad Ur geëmigreerd (haar ziggoerat of hoge tempel, gewijd aan de maangod Sin, werd in 1922-1934 blootgelegd) en vanuit de Noord-Mesopotamische stad Haran bij de grote knik van de Eufraat, zoals zovelen in het tweede millennium vóór Christus uit Mesopotamië en de Syrisch-Arabische woestijn, geëmigreerd naar het land Kanaän.¹⁸

Maar juist deze herkomst zou – bij alle betekenis van het beloofde en gegeven land – in de zo wisselende joodse geschiedenis steeds weer van grote symbolische betekenis worden. Abraham was van begin af aan geen ingezetene maar een migrant, ‘**een vreemdeling en bijwoner**’.¹⁹ Het enige eigendom dat hij verwierf, zou een grafplaats bij Hebron²⁰ zijn geweest. Tot op de dag van vandaag wordt daar dan ook aan joodse, christelijke en islamitische pelgrims en toeristen het ‘graf van Abraham’ getoond. Als cultuurnomade, levend tussen steden en dorpen, had Abraham weliswaar contact met de inheemse bevolking, maar in levensvorm en levenswijze zal hij toch vooral afstand hebben gehouden, waardoor hij (net als de andere patriarchen) geen echtelijke verbintenis mocht aangaan met de inheemse families. Zeker, Abraham wordt ‘Hebreeër’ (‘cibri’²¹) genoemd; maar dat hoeft volgens de jongste onderzoekingen niet te betekenen dat hij een ‘Israëliet’ was, want de ‘habiru’ of ‘hapiru’ van de Mesopotamische spijkerschriftteksten en de ‘cprw’ van de Egyptische teksten, die gelijkgesteld worden aan de ‘Hebreeërs’, duiden niet zozeer een bepaald volk aan als wel een lage sociale groep en levensvorm, meestal vreemdelingen, zwervers, huurlingen of slaven, *outlaws*, die incidenteel echter tot de hoogste posities konden opklimmen.²²